

MILDA VAINIUTĖ

Mykolo Romerio universitetas

KONSTITUCINĖ METODOLOGIJA

Constitutional Methodology

SUMMARY

During the second half of the 19th century, legal ideology stressed the role of state in law. 19th century jurisprudence was so overmastered by legal positivism that it did not pay any attention to natural law until Hans Kelsen published his *Pure Theory of Law* (1934). "Positive law (lat. *ius positum*, from *pono*)" means laws and rules posited not by nature (e. g. instincts) but by state. In this sense the positive law differs from the natural law. It was produced by rather developed social structures which demanded the establishment of some human behavior rules for their functioning and survival.

In legal state, the analysis of laws and the development of their conceptions is germane to the vast complex of jurisprudential, political, ideological and other kinds of ideas and values. The idea of legal state is always close to the ideas of freedom, democracy and human rights. Hence it presupposes the subjection of state to law. Therefore the role of constitution, understood not as declaration but as real possibility, inevitably increases. The methodological and practical significance of constitution is ineluctable.

SANTRAUKA

XIX a. antros pusės teisinė ideologija buvo pagrįsta valstybės vaidmens teisėje pabrėžimu. XIX a. teisinę mintį užkariauja teisinis pozityvizmas ir vyravo iki H. Kelseno, net neatsigręždamas į prigimtine teisę. Terminas „pozityvus“ vartojimas teisės atžvilgiu kildinamas iš lotynų *positus* („nustatytas“) arba *positivus*, apibūdinantis žmogaus tikslingos valios kūrinius kaip kontrastą tam, kas nėra sukurta, o yra atsiradę gamtiniu, natūraliu būdu. Pats pozityvizmas siaurąja prasme reiškia nustatytą teisę, o ši pradėjo būti nustatoma vos tik sustiprėjus socialinėms grupėms, kurios pradėjo laikytis tam tikrų jų elgesį reglamentuojančių (nustatančių) taisyklių.

Teisinėje valstybėje teisiųjų įstatymų analizė ir jų koncepcijos plėtojimas yra susiję su daugeliu kompleksinių ne tik teisiųjų, bet politinių, ideologinių, vertybinių ir kitokių idėjų. Teisinės valstybės idėja, siekdama palenkti valstybę teisei, visada ejo ir eina kartu su laisvės, demokratijos ir žmogaus teisių ginties idėjomis. Neišvengiamai stiprėja konstitucijos jau ne kaip deklaracijos, o kaip realios galimybės koncepcija ir vaidmuo. Neišvengiama konstitucijos metodologinė ir praktinė reikšmė.

RAKTAŽODŽIAI: konstitucija, teisinė valstybė, pozityvioji teisė.

KEY WORDS: Constitution, legal state, positiv law.

IVADAS

Demokratinėse valstybėse pozityvios teisės koncepcija įstatymą paprastai apibrėžia kaip parlamento ar pačios tautos Konstitucijoje numatytų procedūrų pagrindu išreikštą taisyklę, kuri atspindi tautos valią. Anot Hegelio, „pilietinėje visuomenėje teisė savyje tampa įstatymu, o ir ankstesnė betarpiška ir abstrakti teisės esatis pereina į egzistuojančios visuotinės valios bei žinojimo esaties pripažinimą.“¹

Visuomeninė tvarka, suvokta žmonių sąmonėje, realiame gyvenime išreiškiama, išsakoma ir apibrėžiama aktais². Tai gi individai teisės aktais įtvirtina potencialias galimybes apibrėžti pageidautiną visuomenės elgesį ir numatyti to elgesio ribas. Be to, individas konkrečių gyvenimo aplinkybių atvejais teisės aktų ribose individualizuoja tų aktų numatytą elgesio taisyklę ir tokiu būdu abstrakti, bendra taisyklė konkrečiais atvejais potencialiai gali būti papildoma nauju turiniu, nauja situacija, nauju elgesio niuansu³. Kaip teigė Aristotelis, „įstatymas, paaiškinęs tam tikrą atvejį, visa kita palieka vadovaujantis teisingiausiu sprendimu nuspręsti ir sutvarkyti patiems.“⁴

Todėl demokratinėse valstybėse galima kalbėti apie dvi teisinio reguliavimo stadijas: pirmoji apima teisės normų aktų apibrėžtas taisykles, o antroji palieka patiems teisinių santykių subjektams numatyti savo elgesio variantus, kurie neprieštarautų teisės normų aktams. Tačiau antroji stadija, be abejo, apeliuoja į bendresnius kriterijus, t. y. ne tik į įstatymo nuostatas, bet ir į dar svarbesnius teisės principus. Teisinėje valstybėje nuo

antrosios stadijos pradeda priklausyti ir pirmoji: įstatymų leidėjas teisiniais įstatymais negali reguliuoti visuomeninių santykių pažeisdamas bendruosius visuomeninio gyvenimo dėsningumus, o tuo pačiu ir teisinio pobūdžio, t. y. teisės principus.

Demokratijos sąlygomis teisinio reguliavimo stadijos savo reikšmingumu apsieičia vietomis. Pats įstatymas turi būti saistomas visuomenės poreikių, todėl įstatymas, kad jis būtų teisinis, privalo atitikti visuomenės poreikius, nubrėžti visuomenei reikalingas elgesio reguliavimo ribas ir įtvirtinti socialinį kompromisą.

Taip pat ir teisinėje praktikoje svarbu tinkamai suvokti ir įvertinti šių dviejų stadijų santykį, pagrįsti jų praktinio pritaikomumo, įgyvendinimo aspektus. Vadinasi, visų pirma šiuos reiškinius svarbu formalizuoti, padėti teorinius teisės semiotikos pagrindus.

Lenkijos teisės profesorius Z. Ziembinskis pabrėžė, kad analizuojant teisės mokslų semiotines problemas, lenkų teisininkai skiria teisės kalbą, kuria formuluojami oficialiai išleidžiami šalies įstatymai, ir juridinę (teisės doktrinos) kalbą, kuria teisininkai kalba apie teisę, formuodami teisės normų galiojimo, teisės normų klasifikavimo, jų veiksmingumo pagrindus⁵. Be abejo, antroji teisės „kalba“ turi būti suprantama plačiau, tai visų teisinių santykių subjektų „kalba“, kurios pagalba praktikoje, t. y. realiuose santykiuose, atsispindi teisės koncepcija, visuomenės požiūris į teisę, jos bendruosius principus.

Jau minėjome, kad teisė yra visuotinių privalomo elgesio taisyklių, išreiškiančių visuomenės interesus per socialinį kompromisą bei atitinkančių teisių ir pareigų pusiausvyrą, sistema. Kad egzistuotų, šių taisyklių sistema, be abejo, privalo būti išreikšta, t. y. formalizuota. O tai oficialiai atlikti gali tik valstybė ir tik įstatymų bendrąja prasme

forma. Tada kalbame apie pozityviąją teisę, t. y. valstybės nustatytą ar sankcionuotą teisę. Reikia pažymėti, kad pozityviosios teisės koncepcija teisę iškart susieja su įstatymu, t. y. teisės formalizavimu, jos nustatymu. Tik nustatyta teisė gali turėti savo formą – įstatymą bendrąja prasme.

1. VERTYBIŲ TEISINĖ STRATEGIJA

Kalbėdami apie pozityviąją teisę, teisę kaip objektyvią vertybę materializuojame ir formalizuojame, todėl tokia pozityviajai teisei, kuri jau turi įstatymo kaip formos požymius, būdingas vienas iš svarbiausių bruožų – valstybė ir jos vaidmuo teisei. Tačiau atkreiptinas dėmesys, kad valstybė jau yra ne turinysis, bet formalusis, ne teisės apskritai, bet pozityviosios teisės elementas. Tik teisinėje valstybėje pozityvioji teisė gali virsti teisiniu įstatymu. Pozityvioji teisė gali virsti teisiniu įstatymu tik tada, kai pozityvioji teisė bus ribojama teisės turiniais reikalavimais, įstatymuose bus įmontuotas teisės esmę atskleidžiantis jos turinys, derinant skirtingus socialinius interesus, siekiant išreikšti socialinį kompromisą bei tolygiai paskirstant jį įgyvendinančias teises ir pareigas.

Minėtas teisės turinys, t. y. teisės samprata, teisinį įstatymą kaip societarinės teisės koncepcijos formą būtinai įpareigoja, kad tas formos turinys būtų vertinamas, aiškinamas, o nebūtų tik valinio pobūdžio. Todėl teisinis įstatymas – tai ne tik formaliuosius požymius atitinkanti pozityviosios teisės koncepcija, bet ir valdoma turiningų, vertybinių kriterijų įstatymo samprata. Teisinis įstatymas atitinka

klasikinį žmogiškojo įstatymo, kurį suformulavo Tomas Akvinietis, apibrėžimą: žmonių įstatymas yra „proto įsakas dėl bendrojo gėrio, paskelbtas to, kuris rūpinasi bendruomene.“⁶ O šiuolaikinis teisinis įstatymas – tai pirminis visiems privalomas teisės normų aktas, formuluojantis bendrąsias teisės normas, išreiškiančias visuomenės skirtingų interesų socialinį kompromisą, priimamas valstybės aukščiausios atstovaujamosios institucijos ypatinga įstatymų leidybos tvarka arba visos tautos referendumo keliu, turintis aukščiausią teisinę (juridinę) galią kitų aktų atžvilgiu bei reguliuojantis svarbiausius visuomenės gyvenimo reiškinius.

Bet kuri koncepcija tampa patikrinta hipoteze tik tada, kai ji pasveriami praktikoje ir yra įvertinama eksperimentinės kritikos⁷. Be abejo, vien tik konceptualių teisinio įstatymo veiksmingumo pradų neužtenka, nes teisinėje valstybėje teisinio įstatymo numatytos priemonės gali būti veiksmingos tik vienu atveju – jei bus reali pati valdžia. Jei bus priimtinami įstatymai, o jų vykdymas paliekamas saviveiklai, tai tokie įstatymai bus tik „juridinis judėjimas dėl judėjimo“. Demokratinė įstatymų leidyba reikalauja reguliacinių teisės normų įgyvendini-

mo procedūrinių nuostatų. Visos šios reguliacinės nuostatos, anot Kelseno, „yra materialiosios konstitucijos dalis, net jei jos kartais turi ne konstitucijos, bet paprastųjų įstatymų formą.“⁸ Be to, teisinio įstatymo įtvirtintų vertybių įgyvendinimui itin svarbu ne tik pačios įstatymų bei kitų norminių aktų formuluo-tės, bet ir individo poreikiai, visuomenės technologinė aplinka ir kiti kriterijai.

Kalbant apie įstatymams keliamus reikalavimus, teisinio reguliavimo ribas, be abejo, pragmatine prasme turime kalbėti apie pozityviosios teisės, kuri įtvirtina prigimtines teisės vertybes, keliamus reikalavimus. Pasak prancūzų teisės filosofo, profesoriaus CH. Atias, ilgiausiai išlieka tik ta koncepcija, kuri analizuoja

pozityviają teisę, yra išbaigiamas tos koncepcijos praktinis pritaikomumas, kuri teisinių faktų analizę sieja su jurispudencijos tyrinėjimu⁹.

Šiandien svarbiausiu teisinio įstatymo kontrolės aspektu pozityviojoje teisėje tampa įstatymų konstitucingumo problema, nes negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai. Konstitucija yra pozityviają teisę išreiškianti vertybė ir jos vertinimas, aiškinimas turi būti traktuojamas per teisės sampratos prizmę. Vadinas, ji privalo būti vertinama, išesti iš pozityviosios teisės ribų. Tada Konstitucija tampa lanksti, teisės turininguosius, tuo pačiu ir vertybinius požymius įprasminantis aukščiausiasį galią turintis teisės aktas.

2. KONSTITUCIJA IR KONSTITUCINIS TEISMAS

Šiandien Lietuvoje pripažįstama, kad „Konstitucinio teismo atliekama veikla verčia kiek kitaip žiūrėti į pačią Konstituciją: ir pas mus įsitvirtina požiūris, kad gyvoji šalies Konstitucija – tai Konstitucinio Teismo formuojama doktrina, atskleidžianti Konstitucijos principų ir normų esmę. Todėl logiškas ir nuoseklus teiginys, kad nors Konstitucija yra tiesiogiai taikomas aktas, realiai jos yra tiek, kiek buvo išaiškinta Konstituciniam Teismui tiriant konkrečių teisės aktų atitikimą Konstitucijos nuostatoms.“¹⁰

Konstitucinis teismas tampa viena iš svarbiausių teisinio įstatymo gynimo institucijų, kuri kontroliuoja įstatymų leidėją, ar jo leidžiama produkcija atitinka vertybinius Konstitucijos, t. y. teisinio įstatymo, conceptualius reikalavimus. Be abejo, Konstitucinis teismas įstatymų leidėją riboja konceptualių pagrindu, o

interesų atstovavimo, jų išraiškos santykio nevertina. Tačiau negalime menkinti Konstitucinio Teismo atliekamo conceptualios kontrolės vaidmens, kuris yra itin svarbus, nes, kaip teigė Hayekas, „šiandien vieninteliai, turį jokiais įstatymais nesaistomą galią ir veikią stumiami politinio mechanizmo būtinybių, yra vadinamieji įstatymų leidėjai. Ši vyraujanti demokratijos forma naikina pati save ir norint apginti demokratiją nuo jos pačios, būtina jos galias apriboti.“

Neabejotinai valdžios ribojimo, jos kontrolės plėtojimui šiandien didžiausią įtaką daro konstitucinės justicijos instituto raida. Vertinant konstitucinės justicijos instituto prigimtį, vieningai teigiama, kad įstatymų konstitucingumo tikrinimas, kuris pavedamas Konstituciniam Teismui, visuomet reiškia intervenciją į įstatymų leidėjo veiklą. Svarbiausia yra tai, kad to-

kios intervencijos pasekmės kartais būna esminės: ne tik teisiškai įvertinami konkretūs parlamento veiklos rezultatai, bet jie gali būti pripažinti niekiniais.

Vienas iš svarbiausių Konstitucinio Teismo statusą apibrėžiančių požymių yra tie objektai, į kuriuos nukreipiamas Teismo atliekamas tyrimas. Pagrindiniai objektai yra nurodyti Lietuvos Respublikos Konstitucijos 102 str. 1 d.

Konstitucinės kontrolės organų aktų išskirtinumą ir specifiką pastebi daugelis mokslininkų. Štai Lenkijos Konstitucinio Tribunolo teisėjas prof. L. Garlickis konstatuoja: „Šiuolaikinėje praktikoje „negatyviojo įstatymų leidėjo“ įvaizdį keičia įvaizdis teismo, kuris veikia ne tik kaip tradicinis, „pozityvusis įstatymų leidėjas“, bet ir kaip „konstitucinis įstatymų leidėjas.“¹¹

Šiek tiek abejodami tokiu ryžtingu konstitucinio teismo statuso vertinimu pripažįstame, kad prof. L. Garlickis išvengia konstitucinio teismo, kaip konstitucijos garanto, vaidmenį teisinėje sistemoje. Tačiau vis tik nereikėtų užmiršti ir tų politinių teisinių veiksmų, kurie varžo konstitucinį teismą ir kurių jis tiesiog negali ignoruoti, nes kitaip gali peržengti savo legitimumo ribas.

Nors Harto švelniojo pozityvizmo teoriją ne visiškai galima priderinti prie konkrečių teisinių sistemų praktinių reikmių, tačiau nagrinėjant problemą ji yra aktuali. Taigi Hartas teigia, kad teisėjų teisėdaros galia „skiriasi nuo įstatymų leidybos institucijos teisėdaros galių: teisėjų galios ne tik turi paklusti daugybei jo pasirinkimą susiaurinančių suvaržymų, kurių gali visiškai nepatirti įstatymų leidybos institucija, bet ir kadangi teisėjas savo galias realizuoja tik sprenddamas

konkrečias neatidėliotinas bylas, jis negali jų panaudoti įdiegdamas plataus masto reformas arba naujus kodeksus.»¹²

Šiuolaikinėje konstitucinės teisės doktrinoje vis labiau įsigali nuomonė, kad be konstitucinės kontrolės organų aktų sunku suprasti ir pagrįsti teisės šaltinių sistemą. Teigiama, kad konstitucinio teisingumo organų sprendimai savo teisine galia gali būti prilyginami Konstitucijos galiai¹³. Visuma tų bruožų, kuriuos suteikia Konstitucija ir įstatymas Konstitucinio teismo baigiamiesiems aktams, leidžia juos vertinti ne tik kaip aktus, kuriais išsprendžiama byla su privalomomis jos dalyviams pasekmėmis, bet ir kaip teisės šaltinius. Šie aktai daro esminį poveikį formuojant viešąją teisę ir valstybės politiką.

Konstitucinio Teismo aktai savo teisine galia yra ne tik lygiaverčiai įstatymui, tačiau ir turi tam tikrą prioritetą įstatymų atžvilgiu. Konstitucinio Teismo nutarimu diskvalifikuojama įstatymo ar kito teisės akto norma. Teismo galios su įstatymų leidėjo išreikšta valia įstatyme susikerta ir tuo atveju, kai, remdamasis savo prerogatyvomis, Teismas sustabdo teisės akto veikimą.

Kita vertus, reguliuodama įstatymų kūrimą, Konstitucija gali apibrėžti ir būsimųjų įstatymų turinį. Anot Kelseno, „pagrindinių teisių ir laisvių katalogas, paprastai esantis šiuolaikinių konstitucijų sudedamąja dalimi, iš esmės yra bandymas užkirsti kelią tokiems įstatymams“, ir toks bandymas yra efektyvus, jei nustatoma asmeninė tokį įstatymą kuriant dalyvaujančių pareigūnų atsakomybė už tokio įstatymo sukūrimą arba jeigu yra numatyta tokių įstatymų ginčijimo ir panaikinimo galimybė¹⁴.

Taigi iš esmės ir Kelsenas numatė procedūrinius įstatymų vertinimo pagrindus ir šiuo aspektu Kelseno teisės normų sistema yra vertybinio, o ne vien tik valinio pobūdžio.

Šiuolaikinių valstybių konstitucijos institucionalizuoja specialiuosius įstatymų leidybos organus. Gali būti, kad konstitucija tiesiogiai įgalina teismus ir administracinius organus kurti tokias normas, kurios tikslingos arba teisingos bei taikytinos konkrečiais atvejais¹⁵. Įsigaliojus naujam Lietuvos Respublikos civiliniam kodeksui, atsiranda vis daugiau galimybių konkrečiais atvejais įvertinti teisinių santykių pobūdį ir pritaikyti jiems savarankiškai konkretizuotą, dažnai išplėstinį teisės normos reikalavimą. Dažnai išplėstinis normos traktavimas vertinamas protingumo kriterijais, kurie išplaukia iš įpročių ir teisinių papročių. Šiandien vis garsiau kalbama apie augančią teisinių papročių reikšmę, ir ši aplinkybė siejama su besiplečiančia teisės samprata – įstatymų leidėjas vis dažniau traktuoja teisę plačiąja prasme, kai žmogus gali tikėtis ne tik valstybės nustatytų, bet ir paprotinių ar net moralinių normų teisinės gynybos¹⁶.

Įstatymo leidėjo veikla (bent jau savarankiškai kuriant teisės normas, o ne sankcionuojant jau egzistuojančias) yra susijusi su tuo, kad jis turi numatyti daugybę jam nežinomų detalių, kurios pa-

sireikš tik ateityje: interesus, konfliktus, kuomet susiduria šie interesai, konfliktų aplinkybes ir kiekvienos jų įtaką bei rezultatus esant vienam ar kitam konflikto sprendimo būdai. Teisinis paprotys, priešingai, remiasi praktika, kuomet tiek konfliktas, tiek jo aplinkybės jau yra išaiškėję, o konflikto vienokio ar kitokio sprendimo pasekmės yra beveik akivaizdžios. Natūralu, kad tokie konfliktai dažniausiai išsprendžiami be trečiųjų asmenų įsikišimo (toks įsikišimas reikalauja laiko ir materialinių sąnaudų), tokiu būdu tik patvirtinant susiklosčiusį elgesio variantą. Sprendžiant bet kurį ginčą galima pasiremti tokia laiko patvirtinta praktika.

Teisinio įstatymo koncepcija pagrindžia teisės ir įstatymo santykį kaip įstatymo santykį su kitais teisės šaltiniais, neignorudama nė vieno iš jų savarankiškos reikšmės. Teisiam įstatymui vienodai yra svarbūs tiek teisinis paprotys, tiek teisinė doktrina, tiek teisinė praktika, nes šie savarankiški teisės šaltiniai yra teisinio įstatymo turinį atskleidžiantys ir užpildantys šaltiniai, kurie išreiškia pagedautiną socialinę tvarką. Teisės šaltinių santykiavimas garantuoja nuolatinį teisinės sistemos ir teisinio reguliavimo atvirumą, dinamiškumą ir kartu nuolatinį žmogaus elgesio socializavimą teisenėmis priemonėmis atsižvelgiant į kintamus žmogaus teisių saugos poreikius.

IŠVADOS

1. Vienas iš svarbiausių diskusijų dėl teisės sampratos laimėjimų yra tai, kad vis daugiau mokslininkų pritaria teisės požymių būtinai paieškai ne tik leidžiant įstatymus. Tai skatina tyrinėti

teisę įvairiais aspektais ir sąlygoja jos kompleksinę analizę.

2. Konstitucija yra pozityviają teisę išreiškianti vertybė ir jos vertinimas, aiškinimas turi būti traktuojamas per teisės

sampratos prizmę. Vadinas, ji privalo būti vertinama, išeiti iš pozityviosios teisės ribų. Tada Konstitucija tampa lanksti, teisės turininguosius, o tuo pačiu ir vertybinius požymius įprasminantis aukščiausią galią turintis teisės aktas.

3. Įvertinti, ar teisės norma neprieštarauja Konstitucijai (formalizuotai teisei), galima tik visapusiškai išnagrinėjus jos prigimtį, turinį, santykį su visu konstituciniu tekstu ar su konkrečia konstitucine norma. Ne tik Lietuvos Respubli-

kos Konstitucinis Teismas, bet ir kitų Europos valstybių konstituciniai teismai nuolat susiduria su svarbia dilema: kiek reikia sukaupti informacijos, kad būtų galima teigti, jog teisės norma yra neteisėta, t. y. prieštarauja Konstitucijai? Į šį klausimą tiesiai atsakyti neįmanoma. Aišku, galima sakyti jog konkretų sprendimą Konstitucinio teismo teisėjai priims tik tuomet, kai visiškai įsitikins, kad teisės normos pobūdis, jos turinys konfliktuoja su Konstitucija.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Teisės filosofijos apmatai*. Iš vokiečių k. vertė L. Anilionytė. Vilnius: Mintis, 2000, p. 327.
- ² Michel Bastit, *Naissance de la loi moderne*. Paris: Presse universitaire de France, 1990, p. 157.
- ³ Jiang Jianguan, Essai de réflexion sur la notion de séparation des pouvoirs, *Presses universitaires d'Aix-Marseille*, 1997-3, p. 1051.
- ⁴ Aristotelis, *Politika*. Iš anglų k. vertė Mantas Adomėnas. Vilnius: Pradai, 1997, p. 171.
- ⁵ Zygmunt Ziembinski, Le langage du droit et le langage juridique: les critères de leur discernement, *Archives de philosophie du droit*, t. 19, 1974, p. 26.
- ⁶ Tomas Akviniėtis, *Summa Theologiae*, I-II, q. 90, a. 4: „[Lex est] quaedam rationis ordinatio ad bonum commune ab eo, qui communitatis curam habet, promulgata.”
- ⁷ Christian Atias, *Théorie contre arbitraire*. Paris: PUF, 1987, p. 33.
- ⁸ Hansas Kelsen, *Grynoji teisės teorija*. Iš vokiečių ir anglų k. vertė Algirdas Degutis ir Egidijus Kūris. Vilnius: Eugrimas, 2002, p. 194.
- ⁹ Christian Atias, *Théorie contre arbitraire*, p. 105.
- ¹⁰ Louis Favoreu, *Konstituciniai teismai*. Iš pranc. k. vertė Egidijus Jarašiūnas. Vilnius: Garnelis, 2001, p. 13.
- ¹¹ Lech Garlicki, *Sądownictwo konstytucyjne w Europie Zachodniej*. Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1987, s. 282.
- ¹² Herbertas Lionelis, Adolphusas Hartas, *Teisės samprata*. Iš anglų k. vertė Egidijus Kūris. Vilnius: Pradai, 1997, p. 418.
- ¹³ Otfried Hoffe, La justice qui définit le droit, *Droits. Revue française de théorie juridique* (définir le droit /1), 1990, Nr. 10, p. 26.
- ¹⁴ Hansas Kelsen, *Grynoji teisės teorija*, p. 193.
- ¹⁵ Ten pat, p. 195.
- ¹⁶ Zygmunt Ziembinski, *Le langage du droit et le langage juridique: les critères de leur discernement*, p. 25.